

Katarzyna Grysińska-Jarmuła

Aktywność naukowa mieszkańców Bydgoszczy w II połowie XIX i na początku XX wieku w kontekście rozwoju nauki w ówczesnej Europie

słowa kluczowe: Bydgoszcz, Instytuty Rolne, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft, Historische Verein, badania naukowe, badania regionalne

Rozwój nauki w Europie w wieku XIX i początkach wieku XX

Wkraczanie przez poszczególne państwa europejskie w I połowie XIX w. na drogę rozwoju kapitalistycznego stwarzało coraz większe zapotrzebowanie na naukę. Wiek XIX charakteryzował się wręcz kultem nauki wynikającym z przeświadczenia, iż to właśnie ona będzie kształtowała nowe stosunki produkcji i odpowiadała poziomowi ówczesnej wiedzy, a przede wszystkim, że to za jej pomocą będzie można opanować świat. Jednocześnie daje się zauważyć postęp w zakresie organizacji nauki. Świadome jej roli władze państwowe stwarzały dogodne warunki do rozwoju. Tworzono katedry na uniwersytetach, powstawały laboratoria, ułatwiano druk rozpraw naukowych. Postęp dokonywał się niemal w każdej dziedzinie. Energicznie rozwijały się zarówno nauki przyrodnicze, jak i humanistyczne, a w ich ramach nauki historyczne. Historia stała się profesjonalną dyscypliną naukową uprawianą na uniwersytetach, powstały pierwsze towarzystwa i czasopisma historyczne, zaczęto wydawać serie źródeł historycznych¹. Niekwestionowane pierwszeństwo w zakresie badań historycznych zdobyły Niemcy. Na tamtejszych uniwersytetach pojawiły się rzesze wykształconych historyków cieszących się powszechnym szacunkiem i uznaniem zarówno szerokich kręgów społecznych, jak i władców, a głoszone przez nich tezy w istotny sposób

¹ M. Niedzielska, *Niemieckie towarzystwa naukowe w Prusach Zachodnich w latach 1815-1929*, Toruń 1993, s. 43.

wpływały na kształtowanie się niemieckiej świadomości politycznej i narodowej². Innym historykom imponowali swoimi założeniami, nowatorstwem, ale przede wszystkim efektami podejmowanych prac badawczych. Warto jednak nadmienić, iż wzrastająca pozycja Prus, a następnie Cesarstwa Niemieckiego, skłaniała niektórych historyków do interpretowania określonych faz rozwoju historycznego Niemiec w duchu nacjonalistycznym³. Istotny jest jeszcze jeden aspekt. Wiek XIX to okres, w którym historia stawała się udziałem nie tylko historyków naukowców, ale i historyków amatorów, entuzjastów przeszłości, którzy z zapałem badali dzieje rodzinnych stron i mieli znaczący wkład w rozwój historii regionalnej i towarzystw historycznych powstających w większości przypadków jako inicjatywa oddolna lokalnych środowisk.

Sytuacja polityczna, w jakiej znalazły się ziemie polskie w XIX w., nie sprzyjała rozwojowi nauki. Wielu polskich uczonych, zwłaszcza tych z zakresu nauk ścisłych, przyrodniczych czy medycyny szukało pracy poza dawnymi granicami Rzeczypospolitej, zdobywając sławę w zachodnich uczelniach czy laboratoriach⁴. Skromne warunki do rozwoju nauki stwarzały uczelnie galicyjskie: Politechnika Lwowska i krakowska Akademia Umiejętności, ale już uniwersytety w Krakowie i we Lwowie przeżywały trudności⁵. Na ziemiach zaboru pruskiego i rosyjskiego w związku z prowadzoną przez władze polityką i z obawy przed działalnością konspiracyjną inicjatywy podejmowane przez środowiska polskie były zwykle tłumione w załączku przez administrację zaborcą. Niemniej towarzystwa naukowe powstawały. Na ziemiach zaboru rosyjskiego, a konkretnie w Warszawie, załączki społecznego życia naukowego pojawiły się już na przełomie XVIII i XIX w. (1800 r. – powołanie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie)⁶. W przypadku ziem zaboru pruskiego proces ten rozpoczął się dopiero w II połowie XIX w. Co ciekawe, zarówno w środowisku polskim, jak i niemieckim⁷. Spowolnienie rozwoju ruchu społecznego we wschodnich prowincjach pruskich wynikało z kilku czynników. Jednym z istotniejszych był fakt, iż na ziemiach tych nie było uczelni wyższych, a tym samym wykształconej kadry naukowej, która mogłaby stanowić istotny element, a nawet bodziec we wszelkich poczynaniach czy inicjaty-

² K. Malinowski, *Niemieckie Towarzystwo Historyczne w Poznaniu – działalność w latach 1885-1919*, „Przegląd Zachodni” 1990, z. 3, s. 2; A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003, s. 488 i nn.

³ L. Bazyłow, *Historia powszechna 1789-1918*, Warszawa 1981, s. 856.

⁴ *Historia nauki polskiej*, t. 4 (1863-1918), red. B. Suchodolski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 696-720.

⁵ *Historia nauki polskiej*, t. 3 (1795-1862), red. B. Suchodolski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1977, s. 124.

⁶ S. Kunikowski, *Towarzystwa Naukowe w Polsce w XIX i XX wieku*, Włocławek 1999, s. 28-29.

⁷ Tamże, s. 39-40.

wach o charakterze naukowym. Nieliczne początkowo środowisko intelektualne, składające się głównie z nauczycieli szkół średnich, nie było w stanie tworzyć własnych organizacji o charakterze naukowym czy choćby popularnonaukowym. Inny czynnik wynikał z faktu, iż władze pruskie przychylniej patrzyły na rozwój filii ogólnoniemieckich towarzystw: lekarskich, przyrodniczych, technicznych czy historycznych, niż na lokalne inicjatywy. W konsekwencji, gdy dochodziło do realizacji inicjatyw oddolnych, władze podejmowały działania zmierzające do ich unifikacji i podporządkowania administracji państwowej⁸.

Uwarunkowania bydgoskie ze strukturą narodowościową mieszkańców na czele i niewielkim odsetkiem polskiej inteligencji sprawiły, że w Bydgoszczy w całym tym okresie nie doszło do powołania polskiego towarzystwa naukowego. Nauka, która wprawdzie dość skromnie, ale jednak rozwijała się w warunkach bydgoskich, była dziełem społeczności niemieckiej. W II połowie XIX w. Bydgoszcz stała się ważnym ośrodkiem administracyjnym i gospodarczym, a zaniedbywane dotychczas życie kulturalne i naukowe stawało się coraz większym problemem. Zinstytucjonalizowane życie kulturalne i naukowe nie istniało w Bydgoszczy. Podobnie wyglądała sytuacja na całym terenie wschodnich prowincji pruskich, zwłaszcza w Prowincji Poznańskiej i Prusach Zachodnich. Lekarstwem miały być państwowe inicjatywy i inwestycje w zakresie kultury i nauki zmierzające do podniesienia poziomu kulturalnego tych ziem, a tym samym zwiększenia ich atrakcyjności dla osadników niemieckich. Władze pruskie przychylnie patrzyły na te inicjatywy, które jednocześnie wspierałyby realizowanie założeń ówczesnej polityki pruskiej, mogłyby być wykorzystywane jako narzędzie polityki germanizacyjnej i droga do umacniania żywiołu i kultury niemieckiej⁹. Szczególną wagę przykładano do instytucji, które zajmowały się problematyką historyczną, co ściśle wiązało się z ówczesnymi potrzebami ideologicznymi władz pruskich¹⁰. Taką genezę miała Akademia Królewska, założona w 1903 r. w Poznaniu, ale i poniekąd dwie inicjatywy, z którymi mamy do czynienia w tym czasie w Bydgoszczy: Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft (Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki) i Kaiser-Wilhelm Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften (Instytuty Rolne im. Cesarza Wilhelma). Obydwie placówki powstały jednak dopiero z początkiem XX w., tymczasem już w latach 70. XIX w. władze miejskie podjęły starania o powołanie w Bydgoszczy uniwersytetu.

⁸ Tamże, s. 40–41.

⁹ *Historia Bydgoszczy, t. 1 (do 1920 roku)*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 592.

¹⁰ *Historia nauki polskiej 1863-1918...*, s. 513-514.

Bydgoskie starania o uniwersytet i powstanie Instytutów Rolnych

Postulat nadburmistrza Reinholda Boie poparła Rada Miejska, która wystosowała odpowiednie dokumenty do władz centralnych w Berlinie w 1873 r. Sprawę nagłośniono w miejscowej prasie, argumentując, że powołanie uniwersytetu w Bydgoszczy byłoby godnym uczczeniem setnej rocznicy sprawowania władzy w mieście. Niestety, inicjatywa nie spotkała się ze zrozumieniem i aprobatą ze strony władz berlińskich¹¹. Po raz kolejny starania podjęto w 1886 r. Uzasadniając swoje starania, władze miejskie poza argumentami merytorycznymi (położenie geograficzne miasta, powiązania komunikacyjne, znaczna liczba absolwentów szkół średnich, którzy mogliby kontynuować naukę), sięgnęły po argumenty o charakterze politycznym. Twierdzono, że kształcenie młodzieży przez odpowiednio dobraną kadrę pedagogiczną pozytywnie wpłynie na proces germanizacji Bydgoszczy i okolic. Niestety, i tym razem odpowiedź władz berlińskich była negatywna¹². Okoliczności, w których pojawiła się kolejna prośba magistratu (na początku XX w.), okazały się bardziej sprzyjające. Władze pruskie wdrażały program zmierzający do szybszego gospodarczego rozwoju wschodnich ziem Cesarstwa Niemieckiego, a w jego ramach przewidziane były inwestycje o charakterze naukowym. Bardziej jednak niż powołanie uniwersytetu widziano potrzebę utworzenia w Bydgoszczy placówki naukowo-badawczej zajmującej się produkcją rolniczą, co miało wynikać z charakteru i położenia Bydgoszczy, stanowiącej centrum regionu wykazującego silny rozwój rolniczy. Zdaniem władz pruskich podobne instytucje, istniejące np. w Królewcu, Wrocławiu czy Berlinie, były zbyt oddalone od Bydgoszczy, aby prowadzić działalność badawczą i doradztwo w specyficznych warunkach rozwoju rolnictwa Poznańskiego i Pomorza. Decyzja, która zapadła w październiku 1902 r., stanowiła efekt przemyślanych działań i element zakrojonych na szerszą skalę planów¹³. Podkreślano naukowy charakter instytutów, związanych z praktyką i działających na rzecz gospodarki pruskiej, ale nie zakładano, że będą one miały charakter szkoły wyższej¹⁴.

Dużym zaangażowaniem podczas realizacji przedsięwzięcia wykazały się bydgoskie władze miejskie, które udzieliły pomocy przy lokalizowaniu i budowie

¹¹ L. Sztembor, *Bydgoszcz wobec starań o uniwersytet w Poznańskim*, „Przegląd Bydgoski” 1934, z. 1-2, s. 11-17.

¹² S. Pastuszewski, *Z historii starań o uniwersytet w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1993, t. 15, s. 10.

¹³ M. Grzybowska, Z. Wernerowska, *Przyczynki do historii architektury zespołu naukowych Instytutów Rolniczych w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, t. 4, Bydgoszcz 1999, s. 60; M. Domeracka, *Naukowe Instytuty Rolnicze w Bydgoszczy (zarys historyczno-informacyjny)*, „Bydgoszczanin” 1963, nr 1 (1959-1961), s. 26-27.

¹⁴ J. Mikołajczak, *Początki nauk rolniczych na Pomorzu i Kujawach*, „Promocje Kujawsko-Pomorskie”, 2000, nr 10, s. 6.

infrastruktury instytutów¹⁵. Pierwotna nazwa placówki brzmiała Landwirtschaftliche Versuchs und Forschungsanstalten, jednak we wrześniu 1906 r. została zmieniona na Kaiser Wilhelms Institut für Landwirtschaft zu Bromberg¹⁶. Powstały następujące instytuty lub wydziały: patologii roślin, melioracji, higieny zwierząt (weterynarii) oraz chemii rolnej, bakteriologii i hodowli nasion¹⁷. Oficjalne otwarcie instytutów nastąpiło 11 czerwca 1906 r., jednak część jednostek działała już od 1 lipca 1904 r. Placówką od początku kierował prof. M. Gerlach¹⁸, który oficjalnie w kwietniu 1905 r. został przeniesiony do Bydgoszczy i mianowany dyrektorem nowo powstałej jednostki¹⁹. Instytut realizował zadania badawcze, doświadczalne, naukowe i doradcze. W ramach działalności dydaktycznej popularyzowano wyniki prowadzonych badań i doświadczeń. Organizowano wykłady publiczne, przygotowywano i prowadzono szkolenia zawodowe dla nauczycieli i personelu administracyjnego, a także praktyki dla osób z wykształceniem przyrodniczym. Doksztalcano rolników i przyrodników w zakresie botaniki rolniczej, bakteriologii, agrochemii, techniki melioracyjnej oraz chorób roślin i zwierząt²⁰. Prowadzone w instytutach badania dotyczyły m.in. wpływu procesów chemicznych na rozwój roślin i zwierząt, form ich odżywiania, wpływu bakterii na proces wzrostu roślin, chorób roślin i sposobów ich zwalczania. Badano bakterie mające znaczenie w gospodarstwach rolnych, gorzelniach, fabrykach żelatyny, cukrowniach. Instytut Melioracji zajmował się problemem odwadniania i nawadniania łąk i gruntów rolnych przy pomocy nowoczesnych środków i technologii, a także procesami mieszania i uprawy gruntów. Oddział Weterynarii prowadził badania nad zwalczaniem i profilaktyką chorób zwierząt. Spośród wszystkich projektów istotną rolę odgrywały badania nad ziemniakiem. Nie bez powodu w okresie późniejszym instytuty te nazywano „instytutami ziemniaka”. Do ważniejszych osiągnięć należało rozpoznanie wirusa ziemniaczanego roznoszonego przez mszycę żyjącą na drzewach brzoskwiniowych, określenie wpływu nawadniania

¹⁵ M. Domeracka, dz. cyt., s. 28-29.

¹⁶ Tamże, s. 29.

¹⁷ H. Rasmus, *O badaniach rolniczych w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni dziejów*, Prace Komisji Historii BTN, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1998, s. 274.

¹⁸ Max Gerlach (1861-1940) – niemiecki chemik z zakresu rolnictwa, w 1904 r. uzyskał tytuł profesora. Od 1893 r. kierował Rolniczą Stacją Doświadczalną w Poznaniu, następnie został przeniesiony do Bydgoszczy. Z uwagi na prowadzone badania nad ziemniakami często zwany „królem kartofli na wschodzie”, B. Strahlmann, Max Gerlach, *Neue Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd136429505.html#ndbcontent> (dostęp: 12.07.2019); <https://daten.digital-e-sammlungen.de/0001/bsb00016322/images/index.html?seite=316> (dostęp: 12.07.2019).

¹⁹ J. Mikołajczak, dz. cyt., s. 6; M. Grzybowska, Z. Wernerowska, dz. cyt., s. 62.

²⁰ H. Rasmus, dz. cyt., s. 275-276.

i nawożenia pól na plony roślin oraz zwalczanie gruźlicy u bydła²¹. Instytuty posiadały nowoczesnie wyposażone laboratoria i pracownie dla botaników, zoologów, weterynarzy etc., a także szklarnie, stajnie, stodoły, pola doświadczalne. W ramach kompleksu powstały domy mieszkalne dla urzędników. Instytuty posiadały własne Biuro Meteorologii i Prognoz²². W 1908 r. ukazał się pierwszy tom periodyku *Mitteilungen des Kaiser Wilhelms Instituts für Landwirtschaft zu Bromberg*, w którym opublikowano wyniki pierwszych badań. W kolejnych latach ukazywało się od 4 do 6 zeszytów rocznie. Począwszy od 1912 r., zastąpiły je roczniki *Jahresberichte des Kaiser Wilhelms Institut für Landwirtschaft zu Bromberg*. Wyniki prac naukowców z Bydgoszczy publikowano również na łamach ogólnoniemieckich czasopism specjalistycznych. Niejednokrotnie stawały się podstawą dysertacji naukowych²³. Bydgoskie Instytuty Rolne im. Cesarza Wilhelma związane były z funkcjonującym od 1911 r. w Berlinie towarzystwem naukowym Kaiser-Wilhelm Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften²⁴ (Towarzystwo Wspierania Wiedzy i Badań Naukowych im. Cesarza Wilhelma, ob. Max-Planck-Gesellschaft), którego celem było inicjowanie, prowadzenie i koordynowanie prac pozauniwersyteckich instytutów badawczych. W ten sposób władze niemieckie wpisywały się w obowiązujący wówczas trend powoływania instytucji naukowych w pełni podległych i zależnych od władz państwowych²⁵.

W 1912 r. Instytut Chemii Rolnej uzyskał gospodarstwo doświadczalne w Mochlu, nieopodal Bydgoszczy, w którym prowadzono zakrojone na szeroką skalę badania nad odżywianiem i rozwojem roślin oraz zwierząt w warunkach naturalnych. Drugie gospodarstwo doświadczalne znajdowało się w Pęchowie. Do współpracy pozyskiwano lokalnych właścicieli ziemskich, prowadząc część doświadczeń na ich polach²⁶. Niespełna 10 lat od rozpoczęcia działalności powstały plany powiększenia terenów zajmowanych przez Instytuty Rolne o tereny wystawowo-handlowe. Niestety, z uwagi na wybuch I wojny światowej projekty te nie zostały zrealizowane²⁷. Instytuty Rolne im. Cesarza Wilhelma odegrały ważną rolę w życiu naukowym i gospodarczym Bydgoszczy i Prowincji Poznańskiej oraz Prus Wschodnich. Efekty prowadzonych w nich badań w znacznym stopniu przyczyniły się do rozwoju gospodarki rolnej i podniesienia wydajności rolnictwa w tym rejonie i nie tylko²⁸.

²¹ Tamże, s. 276-277; Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadtß und Landkreis, hrsg. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, s. 170-271.

²² H. Rasmus, dz. cyt., s. 274-275.

²³ M. Domeracka, dz. cyt., s. 29-30.

²⁴ H. Rasmus, dz. cyt., s. 273.

²⁵ *Kaiser Wilhelm Gesellschaft*, <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/kaiserreich/wissenschaft/kwg> (dostęp: 10.07.2019).

²⁶ H. Rasmus, dz. cyt., s. 276-277.

²⁷ M. Grzybowska, Z. Wernerowska, dz. cyt., s. 62.

²⁸ J. Mikołajczak, dz. cyt., s. 6.

Instytuty zatrudniały wyłącznie niemieckich naukowców, do najwybitniejszych należeli m.in. prof. dr Max Gerlach, prof. dr Richard Schander, specjalista melioracji i osuszania łąk za pomocą roślin silnie trawiących wodę, oraz prof. Freckmann. Jako młody pracownik naukowy pracował m.in. późniejszy profesor hodowli roślin uniwersytetu w Halle dr Teodor Roemer²⁹. Nie tylko nie zatrudniano Polaków, ale i czyniono utrudnienia tym z nich, którzy chcieli zapoznać się z osiągnięciami naukowymi placówki. Doświadczyła tego grupa profesorów i studentów z Akademii Rolniczej w Dublanach³⁰, której nie wydano zgody na wejście na teren obiektu. Wycieczka została przyjęta dopiero po interwencji niemieckiego ministra rolnictwa domen i lasów państwowych³¹.

W 1919 r. po zapadnięciu decyzji o przyłączeniu Bydgoszczy do odrodzonego państwa polskiego pracowników instytutów, kartoteki z wynikami badań, preparaty roślinne i urządzenia laboratoryjne wywieziono najpierw prowizorycznie do Frankfurtu nad Odrą, a następnie do Gorzowa Wielkopolskiego. Instytuty Rolne wznowiły działalność w 1921 r. jako Państwowy Instytut Naukowo-Rolniczy. Tym razem już pod polskim zarządem i z polską obsadą naukową³².

Rola i znaczenie towarzystw naukowych, zwłaszcza historycznych

Brak środowiska akademickiego sprawiał, że obowiązek animowania życia kulturalnego i dbania o rozwój badań naukowych przejmowały społeczne stowarzyszenia naukowe i zawodowe powstające w II połowie XIX w. Były one inicjatywą coraz liczniej napływającej do Bydgoszczy inteligencji różnych specjalności. Najwcześniej (1857) powstało Technischer Verein (Towarzystwo Techniczne), skupiające inżynierów, urzędników z wykształceniem technicznym, przemysłowców i rzemieślników³³. W 1907 r. z ich inicjatywy wydano publikację dokumentującą rozwój przemysłowy Bydgoszczy w ciągu ostatniego półwiecza, z technicznego i ekonomicznego punktu widzenia³⁴. W 1865 r. powstało Naturwissenschaftlicher Verein (Towarzystwo Przyrodnicze). Prawdopodobnie z inicjatywy jego najaktywniejszych członków i byłych urzędników kolonialnych, którzy przywieźli do miasta eksponaty, zgromadzono pokaźną kolekcję zbiorów

²⁹ H. Rasmus, dz. cyt., s. 277.

³⁰ Akademia Rolnicza w Dublanach – polska uczelnia założona w 1856 r. w Dublanach koło Lwowa, obecnie Lwowski Narodowy Uniwersytet Rolniczy.

³¹ J. Mikołajczak, dz. cyt., s. 6.

³² M. Domaradzka, dz. cyt., s. 30.

³³ *Verzeichniss der Mitglieder des Technischen Vereins zu Bromberg*, Bromberg 1891.

³⁴ *Industrie und Gewerbe in Bromberg: eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre*, verfasst von Gewerberat Böhn, Bromberg 1907.

egzotycznych pochodzących z kolonii niemieckich. Wg starych katalogów kolekcja miała składać się z ponad 200 eksponatów i w okresie późniejszym stanowić podstawę zbioru egzotycznego w Muzeum Miejskim³⁵. Niestety, po 1919 r. większość kolekcji etnograficzno-przyrodniczej uległa rozproszению i już wówczas zbiór określano jako szczątkowy³⁶. Do czasów współczesnych nie zachował się żaden z eksponatów³⁷. Obydwa towarzystwa wydawały własne periodyki, na ich łamach publikowano teksty o charakterze naukowym i naukowo-popularyzatorskim oraz roczne sprawdzania z działalności. Środowisko artystów, zarówno zawodowych, jak i amatorów, oraz miłośnicy sztuk pięknych doprowadzili do założenia w 1878 r. *Kunst-Verein* (Towarzystwa Sztuki) organizującego przede wszystkim wystawy miejscowych i zamiejscowych artystów³⁸. Dwa lata później w październiku 1880 r. założono *Historischer Verein* (Towarzystwo Historyczne). Podobnie jak w przypadku pozostałych towarzystw jego powstanie było efektem oddolnej inicjatywy społecznej coraz liczniejszej w mieście inteligencji niemieckiej³⁹.

Działania te w pełni wpisywały się w tendencje panujące w ówczesnej Europie, a zwłaszcza w Niemczech. Powstające z początkiem XIX w. towarzystwa historyczne⁴⁰ były wyrazem zainteresowania historią, a zwłaszcza przeszłością

³⁵ Z. Baranowska-Malewska, *Zbiór egzotyczny w Muzeum Miejskim w Bydgoszczy*, „Przegląd Bydgoski” 1934, nr 1-2, s. 93; Nie do końca jest jasny status prawny wspomnianego zbioru. Wg J. Wojciaka to zbiory *Towarzystwa Przyrodniczego*, por. J. Wojciak, *Oświata, kultura i sztuka w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy, t. 1 (do roku 1920)*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 597; z kolei zdaniem M. Woźniaka zbiór, o którym mowa, to prywatna kolekcja nauczyciela Szkoły Realnej Wiktora Jasiaka, która została zakupiona przez władze miejskie w 1904 r., por. M.F., Woźniak, *Początki bydgoskiego muzealnictwa*, [w:] *Opus Opificem Probat. Księga pamiątkowa dedykowana Jerzemu Litwinowi*, red. R. Domżała, M. Dyrka, A. Ciemińska, Gdańsk 2019, s. 316.

³⁶ Z. Baranowska-Malewska, dz. cyt., s. 93.

³⁷ M.F. Woźniak, dz. cyt., s. 316.

³⁸ H. Rasmus, *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, red. M. Grzegorz, Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 110.

³⁹ Tamże, s. 111.

⁴⁰ Za najstarsze towarzystwo historyczne na terenie Niemiec uważa się *Thüringisch-sächsischer Verein zur Erforschung der vaterländischen Alterthums und seiner Denkmale*, które zostało założone w 1819 r. w Naumburgu. Jednym z najstarszych towarzystw naukowych na terenie niemieckich prowincji wschodnich był toruńskie *Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst* powołane w 1859 r. Jego powstanie na fali powszechnej mobilizacji społeczności toruńskiej w związku z przygotowaniem do obchodów trzechsetnej rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika w naturalny sposób odzwierciedlało ewolucję niemieckich towarzystw historycznych dokonującą się pod wpływem przemian społecznych, gospodarczych i politycznych. Było to wprawdzie towarzystwo naukowe, ale swoje działania koncentrowało w dużej mierze wokół tematyki historycznej, por. M. Niedzielska, dz. cyt., s. 42-45, 81; Taż, *Dzieje toruńskiego towarzystwa Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst (1853-1945)*, „Rocznik Toruński” 1983, t. 16, s. 115. W następnych latach na ziemiach polskich znajdujących

regionu czy regionem w ogóle. Istotnym czynnikiem w ich inicjowaniu i późniejszym rozwoju była pojawiająca się coraz wyraźniej potrzeba pielęgnowania regionalnej tożsamości narodowej⁴¹. Za podstawowy cel stawiały sobie ochronę zabytków, gromadzenie pamiątek i wydawanie periodyków. W podejmowanej działalności chodziło nie tyle o naśladowanie nauki akademickiej, co prowadzenie badań nad przeszłością lokalną i regionu historycznego. Niemniej już w II poł. XIX w. towarzystwa historyczne w pełni korzystały z wypracowanych przez środowiska akademickie podstaw metodologicznych⁴². W przypadku ziem polskich zaboru pruskiego istotny był jeszcze inny czynnik. Zadaniem powstających z inicjatywy miejscowych Niemców towarzystw historycznych było nie tylko badanie przeszłości, ale i – jeśli nie przede wszystkim – niemieckich wpływów w dziejach prowincji, szczególnie podczas procesu zakładania miast, kolonizacji czy krzewienia reformacji. Powstające prace miały wykazywać historyczne związki ziem wschodnich monarchii Hohenzollernów z niemieckością. Od badaczy oczekiwano odnalezienia w przeszłości uzasadnienia przynależności tych ziem do Cesarstwa Niemieckiego. To z kolei prowadziło do upolitycznienia historii⁴³. Najważniejszym zadaniem było badanie dziejów narodowości niemieckiej w Prowincji Poznańskiej, a nie dziejów społeczności tego regionu w ogóle. Deklarowano wprawdzie obiektywne i bezstronne charakter badań, wolny od uprzedzeń, ale nie zawsze znajdowało to zastosowanie w praktyce, zwłaszcza że niejednokrotnie klóciło się z założeniami polityki pruskiej.

Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy

Towarzystwo Historyczne (*Historische Verein*) powstało w Bydgoszczy w 1880 r. (w 1888 zmieniono nazwę na *Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg*)⁴⁴. Było to relatywnie późno w stosunku do innych towarzystw historycznych powstających na terenie Cesarstwa Niemieckiego. Warto jednak podkreślić, iż podobne towarzystwo w stolicy prowincji, do której

się pod zaborem pruskim powstawały kolejne towarzystwa historyczne. W Elblągu w 1873 r. powołano *Elblinger Altherumsgesellschaft*. Z podobną inicjatywą wystąpiono w Kwidzynie, gdzie już w 1875 r. ukonstytuowało się *Historischer Verein*. Z kolei w 1879 r. powołano *Historischer Verein für die Stadt und Regierungsbezirk Danzig*, por. M. Niedzielska, *Niemieckie towarzystwa naukowe...*, s. 99, 112, 144.

⁴¹ G. Kunz, *Verortete Geschichte, regionales Geschichtsbewusstsein in den Deutschen Historischen Vereinen des. 19. Jahrhunderts*, Göttingen 2000, s. 13.

⁴² M. Niedzielska, *Niemieckie towarzystwa naukowe...*, s. 49.

⁴³ K. Malinowski, dz. cyt., s. 3; M. Niedzielska, *Niemieckie towarzystwa naukowe...*, s. 63.

⁴⁴ Okolicznościom powstania i pierwszej fazie funkcjonowania *Historische Verein* autorka poświęciła odrębny artykuł, por. K. Grysińska-Jarmuła, *Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy (Historische Verein zu Bromberg) w latach 1880-1888*, „Kronika Bydgoska” 2016, t. 37, s. 99-120.

administracyjnie należała Bydgoszcz, powstało dopiero w 1885 r.⁴⁵ Bydgoskie Historische Verein funkcjonowało nieprzerwanie od 1880 do 1945 r., przy czym począwszy od 1902 r., po powstaniu Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg (Niemieckiego Towarzystwa dla Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy), jako Wydział Historyczny w jego ramach, jednak przy zachowaniu dużej samodzielności⁴⁶.

Uwarunkowania powstania towarzystw historycznych w Bydgoszczy i w Poznaniu były zgoła odmienne. Poznańskie towarzystwo było wprawdzie typowym regionalnym stowarzyszeniem historycznym skupiającym miejscowych entuzjastów historii, jednak w jego szeregach znajdowało się wielu specjalistów – naukowców. Współpracowano z historykami m.in. z uniwersytetów: wrocławskiego, berlińskiego czy dorpackiego. Od 1869 r. w Poznaniu funkcjonowało Archiwum Państwowe (Staatsarchiv Posen), tym samym w mieście pojawili się zawodowi historycy, wykształceni archiwiści z dyrektorem placówki dr. Ch. Meyerem i jego następcą dr. B. Endrulatem na czele. Ich zaangażowanie i wsparcie, jakiego udzielała pruska administracja zainteresowana rozwojem badań historycznych, a w szczególności wpływów niemieckich w przeszłości prowincji, i jednocześnie krzewieniem wiedzy historycznej w regionie i o regionie wydatnie przyczyniło się do powołania wspomnianego towarzystwa⁴⁷. Ważnym impulsem dla niemieckich środowisk naukowych w Poznaniu był fakt powołania z inicjatywy polskiego ziemiaństwa i inteligencji w 1857 r. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i pierwsze osiągnięcia tej instytucji w zakresie badań historycznych⁴⁸, ale i powołanie Historische Verein w Bydgoszczy, zwłaszcza że było ono dziełem wyłącznie lokalnych historyków, entuzjastów badania dziejów regionu, miłośników historii wspieranych przez nauczycieli historii bydgoskich szkół średnich, parających się niejednokrotnie poza pracą dydaktyczną badaniami naukowymi, których efekty publikowano na łamach regionalnych czy prowincjonalnych czasopism⁴⁹.

⁴⁵ M. Cygański, *Niemieckie Towarzystwo Historyczne w Poznańskim (1885-1945)*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 6, s. 322 n.

⁴⁶ *Satzung der Deutschen Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg 1902*, Bromberg 1902; *Historia Bydgoszczy, t. 1 (do roku 1920)*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 597; H. Rasmus, *Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, red. M. Grzegorz, Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 109-111.

⁴⁷ B. Endrulat, *Über die Aufgaben der Historische Gesellschaft*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen zugleich Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg” 1885, nr 1, s. 5-13; K. Malinowski, dz. cyt., s. 3.

⁴⁸ A. Hinz, *Kontakty między towarzystwami naukowymi na ziemiach polskich pod zaborami. Stan i potrzeby badań*, „Roczniki z dziejów społecznych i gospodarczych” 2013, t. 73, s. 87-88.

⁴⁹ K. Grysińska-Jarmuła, dz. cyt., s. 103.

Początki Historische Verein należy wiązać z Prowincjonalną Wystawą Rzemieślniczą (Provinzial-Gewerbeausstellung), jaka miała miejsce w Bydgoszczy w dniach od 15 maja do 15 lipca 1880 r.⁵⁰ Pokazano na niej nie tylko eksponaty związane z budownictwem, sztuką, rzemiosłem artystycznym, ale i z efektami badań naukowych czy choćby instrumenty muzyczne tudzież inne przedmioty wykorzystywane w procesie edukacji⁵¹. Szczególne zainteresowanie miejscowych zwiedzających wzbudzały wystawione w dziale rzemiosła artystycznego zabytki archeologiczne i inne przedmioty o wartości historycznej pochodzące z Bydgoszczy i okolic. Część spośród oglądających, zaskoczonych bogactwem wystawionych eksponatów dokumentujących historię miasta i regionu, niemal natychmiast podjęła dyskusję na temat przyszłości wspomnianych eksponatów. Z obawy przed rozproszeniem ich w rękach w prywatnych postanowiono powołać stowarzyszenie, które przejęłoby na siebie ten obowiązek i jednocześnie podejmowałoby działania zmierzające do pozyskiwania kolejnych eksponatów związanych z historią miasta i regionu⁵².

Głównym inicjatorem powołania Historische Verein był kupiec i radca miejski Hermann Franke, który uzyskał wsparcie innego pasjonata historii, dyrektora Gimnazjum Królewskiego dra Wilhelma Gutmanna⁵³. Statut towarzystwa opracowano w oparciu o statut *Freiberger Altertumsverein* (Fryburskiego Towarzystwa Starożytności), powołanego do życia w marcu 1860 r. przez Heinricha Gerlacha⁵⁴. Bydgoskie towarzystwo stawiało przed sobą trzy podstawowe cele:

- poszukiwania, opieka nad prowadzeniem badań i troska o przechowywanie zabytków starożytności oraz pozostałości o wartości historycznej szczególnie z Bydgoszczy i Obwodu Nadnoteckiego,

⁵⁰ K. Oldziejewski, *Wystawy powszechne, Ich historia, organizacja, położenie prawne i wartość społeczno-gospodarcza*, Poznań 1928, s. 79-80; K. Grysińska-Jarmuła, *XIX-wieczna Bydgoszcz i jej mieszkańcy jako organizatorzy wystaw przemysłowych*, [w:] *W kręgu dwóch kultur. Społeczeństwo polskich ziem zachodnich w XIX i XX stuleciu*, red. S. Wierzchosławski, A. Niewęgłowska, T. Krzemiński, Toruń 2017, s. 131-133.

⁵¹ *Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre*, verfasst von Gewerberat Böhm, Bromberg 1907, s. 313.

⁵² E. Schmidt, dz. cyt., s. 3.

⁵³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy, sygn. 476/22. Protokół zebrania w dn. 29.10.1880; Locales und Provinzielles. Historischer Verein, „Bromberger Zeitung“ nr 296 z dn. 30.10.1880; Locales und Provinzielles. Historischer Verein, „Bromberger Zeitung“ nr 309 z dn. 12.11.1880; *Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg für die Jahre 1880 und 1881 (Jahresbericht...1880/1881)*, s. 1; G. Ohlhoff, Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy, „Kronika Bydgoska“ 1994, t. 16, s. 109.

⁵⁴ *Geschichte des Freiberger Altertumsvereins*, http://www.freiberger-altertumsverein.de/cm/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=10 (dostęp: 1.07.2019).

- systematyczne porządkowanie pozyskanych eksponatów i źródeł historycznych,
- upublicznianie wyników swoich prac i inicjatyw poprzez wykłady i wydawnictwa⁵⁵.

Historische Verein, zwłaszcza w pierwszym okresie funkcjonowania, swoimi inicjatywami wpisywało się w powszechnie panujące wówczas zainteresowanie archeologią. To pod jego auspicjami przeprowadzono kilka znaczących badań archeologicznych, m.in. w podbydgoskim Zamczysku, w Niecponicach (ob. dzielnica Bydgoszczy – Fordon), grodzisku wyszogrodzkim, okolicach Gościeradza, Tryszczyna⁵⁶. Niestety, większość członków towarzystwa była historykami amatorami, miłośnikami przeszłości, i nie posiadała odpowiedniego przygotowania merytorycznego. Ich zasługi nie budzą wątpliwości, jak choćby w przypadku archeologa amatora K. Kotheho, który odkrył stanowiska z epoki kamienia i zgromadził bogatą kolekcję zabytków krzemiennych. Sporym mankamentem był jednak brak fachowej dokumentacji z poszczególnych wykopalisk, a tym samym lokalizacji odkryć, będący właśnie konsekwencją nieposiadania wykształcenia w tym kierunku⁵⁷. Przy okazji prac w Niecponicach w styczniu 1882 r. nawiązano współpracę z Zachodniopruskim Muzeum Prowincjalnym w Gdańsku⁵⁸, co pozwoliło zdobyć bydgoskiemu środowisku archeologów amatorów trochę doświadczenia i fachowej wiedzy archeologicznej⁵⁹. Powołanie Historische Verein miało niewątpliwie przełomowe znaczenie dla badań archeologicznych w regencji bydgoskiej, a wiele stanowiło efekt zaangażowania w nie prof. Ericha Schmidta⁶⁰. Wprawdzie

⁵⁵ *Satzungen den Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg, Bromberg 1880; E. Schmidt. Geschichte der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg während der ersten fünfundsanzig Jahre 1880-1905.* [w:] „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen“ 1905, nr 11, s. 174.

⁵⁶ J. Woźny, dz. cyt., s. 16-17. Na początku XX w. badania prowadzono w Pawłótku, Czersku Polskim, Kruszynie i innych podbydgoskich wsiach, por. C. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, 1963, t. 1, s. 7.

⁵⁷ C. Potemski, dz. cyt., s. 11; J. Woźny, dz. cyt., s. 16.

⁵⁸ APB, sygn. 476/22 (Ausgrabungen des Bromberger Historischen Vereins auf dem Urnenfund in Nicponie wycinkek prasowy, bez określenia źródła); APB, sygn. 23. List od von Conwentza z dn. 15 stycznia 1882 r.

⁵⁹ E. Schmidt, dz. cyt., s. 7.

⁶⁰ Erich Schmidt (1861-1911), absolwent bydgoskiego Królewskiego Gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma (Königliches Friedrich Gymnasium), w 1884 r. uzyskał stopień naukowy doktora z zakresu historii, a jego rozprawa „Untersuchung der Chronik des St. Peterskloster zu Erfurt inbezug auf ihre einzelnen Teilen und deren geschichtlichen Wert” uznana została za najlepszą pracę roku akademickiego 1883/1884. Od 1885 r. pracował jako nauczyciel w Królewskim Gimnazjum Fryderyka Wilhelma, prowadząc jednocześnie badania nad pradziejami Bydgoszczy i Okręgu Nadnoteckiego. W roku akademickim 1903/1904 wykładał w Akademii Królewskiej w Poznaniu. W gronie tamtejszych wykładowców obok Rodgero Prümersa (dyr.

nie był on archeologiem, ale osobiście uczestniczył w pracach wykopaliskowych, które prowadzono m.in. w Fordonie, Wudzynku, Buszkowie i Wąsosz⁶¹, a lata praktyki i zdobywanego podczas kolejnych prac doświadczenia sprawiły, iż stał się niemal ekspertem⁶². Wyniki prowadzonych badań systematycznie popularyzował w formie wykładów⁶³. Z kolei w 1886 r. doprowadził do zorganizowania w gmachu Gimnazjum Królewskiego ekspozycji eksponatów wykopaliskowych należących do Historische Verein⁶⁴. Do 1918 r. towarzystwo zgromadziło ponad 10 000 zabytków archeologicznych pochodzących z organizowanych przez siebie prac wykopaliskowych. Niestety, większość najcenniejszych eksponatów po 1918 r. została wywieziona do Berlina. W Bydgoszczy pozostała jedynie *Księga Inwentarzowa* zbiorów *Towarzystwa Historycznego*, zachowana w archiwum Muzeum Miejskiego⁶⁵.

Od samego początku podejmowano nie tylko działania mające na celu zabezpieczenie zbiorów, ich uporządkowanie i udostępnienie szerszej publiczności, ale i starania nad stworzeniem własnej biblioteki. Zaczątek księgozbioru stanowiły ilustracje i stare widokówki przedstawiające Bydgoszcz, programy uroczystości, dokumenty i akta. Znaczną część zbiorów stanowiły darowizny, pozostałe pochodziły z regularnie dokonywanych zakupów⁶⁶.

Archiwum Państwowego) i jego współpracownika Adolfa Warschauera uchodził za wyjątkowego znawcę historii Prowincji Poznańskiej. W 1904 r. z uwagi na zasługi i znaczący dorobek naukowy E. Schmidt uhonorowany został tytułem profesora gimnazjalnego. W 1909 r. E. Schmidt wziął udział w kongresie antropologów i prehistoryków w Poznaniu, a w 1911 r. w zjeździe niemieckich filologów i pedagogów. Pod koniec życia zainteresował się historią Watykanu. W roku szkolnym 1907/1908 otrzymał urlop naukowy i wyjechał do Rzymu. Tam zatrudniony został w Królewskim Pruskim Instytucie Historycznym. Po roku powrócił do pracy w bydgoskim gimnazjum. M. Romaniuk, Erich Schmidt – *historyk staropolskiej Bydgoszczy*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury, gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, red. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 245; F. Koch, *Professor Dr. Erich Schmidt*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1911, nr 12, s. 178; Ch. Schutte, *Die Königliche Akademie in Posen (1903-1919) und andere kulturelle Einrichtungen im Rahmen der Politik zur „Hebung des Deutschtums“*, Marburg 2008, s. 264, 399.

⁶¹ H. Rasmus, *Niemieckie Towarzystwo...*, s. 110; J. Wojciak, *Oświata, kultura i sztuka w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy, t. 1 (do roku 1920)*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 597.

⁶² Podczas badań przeprowadzonych w 1889 r. w grodzisku w Wyszogrodzie ustalił istnienie dwóch wałów obronnych, zewnętrznego i wewnętrznego w kształcie pierścieni, por. C. Potemski, dz. cyt., s. 8.

⁶³ W 1891 r. wygłosił pierwszy z wykładów na temat zabytków archeologicznych w obwodzie nadnoteckim, kolejne miały miejsce m.in. w 1904 i 1905 r., F. Koch, dz., s. 180.

⁶⁴ H. Rasmus, *Niemieckie Towarzystwo...*, s. 110.

⁶⁵ J. Woźny, dz. cyt., s. 16; Szerzej na temat gromadzenia zbiorów przez towarzystwo, ich porządkowania i samej zawartości zasobu, por. M.F. Woźniak, dz. cyt., s. 310-321.

⁶⁶ K. Grysińska-Jarmuła, *Towarzystwo Historyczne...*, s. 113-114.

Towarzystwo miało w swoim gronie kilku wybitnych historyków-amatorów, w dużej mierze związanych z bydgoskimi szkołami średnimi. Niektórzy z nich mogą się poszczycić niemałym dorobkiem naukowym, w ramach którego znalazły się publikacje o charakterze naukowym i popularnonaukowym. Najistotniejsze znaczenie mają prace wspomnianego Ericha Schmidta należącego do grona najbardziej uznanych niemieckich historyków regionalistów. Jego dokonania i osiągnięcia były i nadal są wykorzystywane zarówno przez polskich, jak i niemieckich badaczy. Działalność naukowo-badawczą E. Schmidta należy rozpatrywać na kilku płaszczyznach. Jedną z nich było Historische Verein, w którego szeregi wstąpił już w 1885 r., szybko stając się jednym z jego głównych filarów, kluczowych i najaktywniejszych członków⁶⁷. G. Ohlhoff stwierdził wprost, iż prawdziwa praca naukowa i popularyzatorska towarzystwa przewidziana w statucie rozpoczęła się dopiero w chwili, gdy pojawił się w nim właśnie E. Schmidt⁶⁸. Wygłosił szereg wykładów dotyczących historii, zwłaszcza Bydgoszczy i okolic, był autorem kilkudziesięciu publikacji, redaktorem oraz wydawcą⁶⁹. Regularnie publikował najpierw na łamach periodyków wydawanych przez Historische Verein⁷⁰, a następnie w „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”⁷¹.

E. Schmidt zajmował się także edytorstwem źródłowym. Przeprowadził gruntowną kwerendę w Archiwum Miejskim i sporządził wykaz przechowywanych w nim dokumentów z lat 1436-1634, przygotował edycję źródłową dokumentu lokacyjnego Bydgoszczy z 1346 r., wyjaśnił losy kroniki klasztoru Bernardynów i opublikował jej zawartość na łamach programu szkolnego Gimnazjum Królewskiego⁷². Wprawdzie nie napisał monografii Bydgoszczy, jednak spod jego pióra

⁶⁷ M. Romaniuk, *Erich Schmidt...*, s. 245.

⁶⁸ G. Ohlhoff, *Die Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg*, „Bromberg” 1980, nr 64, s. 7.

⁶⁹ Szerzej: K. Grysińska-Jarmuła, *Spuścizna historyczna Ericha Schmidta. Polsko-niemieckie dziedzictwo*, [w:] *Polskie obywatelstwo na emigracji*, red. S. Kowalska, D. Frątczak, Poznań–Kalisz 2016, s. 139-152.

⁷⁰ Począwszy od 1881 r. towarzystwo wydawało drukiem roczne sprawozdania ze swojej działalności (*Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg*) przekształcone następnie w roczniki Towarzystwa Historycznego (*Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt zu Bromberg*). W sumie ukazało się 11 roczników, ostatni w 1899 r., na ich łamach znalazło się kilkadziesiąt artykułów. Po powstaniu Towarzystwa Historycznego w Poznaniu bezskutecznie próbowało sobie podporządkować bydgoskie towarzystwo historyczne. Zgodnie jednak z zawartym układem badacze bydgoscy mogli drukować swoje prace w wydawanym od 1886 r. przez poznańskie środowisko historyków roczniku *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen*.

⁷¹ K. Grysińska-Jarmuła, *Spuścizna historyczna...*, s. 150-152.

⁷² Kronika i uwagi do niej znalazły się z dwóch kolejnych numerach drukowanych sprawozdań szkolnych: E. Schmidt, *Die Chronik der Bernardinerkloster zu Bromberg. Übersetzung im Auszuge nebst Anmerkungen und verbindendem Texte (1)*, [w:] *Bericht Kgl. Gymnasium zu*

w 1902 r. wyszła praca *Aus Brombergs Vorzeit. Die Burg Bydgoszcz - Bromberg (Z przeszłości Bydgoszczy. Zamek Bydgoszcz – Bromberg)*⁷³ stanowiąca jedno z jego najlepszych dzieł, a zarazem istotnych opracowań dotyczących historii miasta⁷⁴. Pracą, która uchodzi za najważniejszą w jego dorobku naukowym i dzięki której zyskał uznanie środowiska naukowego oraz umocnił w nim swój autorytet, była publikacja *Die Geschichte des Deutschtums im Lande Posen unter polnischen Herrschaft*⁷⁵ poświęcona dziejom Prowincji Poznańskiej⁷⁶.

Do grona wybitnych członków Historische Verein poza wspomnianymi E. Schmidtem i K. Kothe należeli m.in. Friedrich Mattheus Karl Koch⁷⁷. Friedrich Koch był członkiem Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft i podobnie jak jego ojciec Peter aktywnie działał w Wydziale Historycznym tegoż towarzystwa. Interesował się dziejami miasta i regionu. Przeprowadził gruntowne kwerendy w Archiwum Miejskim w Bydgoszczy oraz w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Wyniki badań publikował na łamach specjalistycznych czasopism: „Historische Monatsblätter für Provinz Posen”, „Aus dem Posener Lande”, „Zeitschrift für Historischen Gesellschaft für den Provinz Posen”. Szkice jego autorstwa zamieszczały bydgoskie dzienniki „Ostdeutsche Presse” oraz Bromberger Tageblatt⁷⁸. Większość publikacji na temat Bydgoszczy ukazała się w latach 1905-1914. Friedrich Koch prowadził badania i popularyzował wiedzę historyczną m.in. podczas wykładów organizowanych przez Deutsche Gesselschaft für

Bromberg. 1899/1900 – Beilage, Bromberg 1900; Taż., Die Chronik der Bernardinerkloster zu Bromberg. Übersetzung im Auszuge nebst Anmerkungen und verbindendem Texte (2), [w:] Bericht Kgl. Gymnasium zu Bromberg. 1900/1901 – Beilage, Bromberg 1901; G. Ohlhoff, Erich Schmidt..., s. 5.

⁷³ E. Schmidt, *Aus Brombergs Vorzeit. Die Burg Bydgoszcz - Bromberg (Z przeszłości Bydgoszczy. Zamek Bydgoszcz – Bromberg)*, Bromberg 1902; tekst publikacji dostępny online na stronach Kujawsko-Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=722&from=metadatasearch&dirids=1> (dostęp: 12.07.2019)

⁷⁴ R. Grochowski, *Zamek Bydgoski*, „Kronika Bydgoska” 2006, t. 27, s. 13-14.

⁷⁵ E. Schmidt, *Die Geschichte des Deutschtums im Lande Posen unter polnischen Herrschaft*, Posen 1904.

⁷⁶ E. Rummel, *Das Schmidtsche Werk über die Geschichte des Deutschtums im Lande Posen*, „Historische Monatsblätter für den Provinz Posen” 1905, nr 2, s. 49-58; M. Romaniuk, dz. cyt., s. 247.

⁷⁷ Friedrich Koch (1878-1959) był absolwentem bydgoskiego Gimnazjum Królewskiego, ukończył studia w zakresie historii i języka niemieckiego na uniwersytecie w Kolonii i we Wrocławiu. Uzyskawszy uprawnienia do nauki języka niemieckiego, historii i religii, wrócił do Bydgoszczy, gdzie pracował m.in. w Gimnazjum Realnym, a ostatecznie Gimnazjum Królewskim. W 1911 r. opuścił Bydgoszcz; por. M. Romaniuk, *Koch Friedrich Mattheus Karl*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, red. J. Kutta, t. 5, Bydgoszcz 1998, s. 58.

⁷⁸ K. E. Albinus, *Friedrich Koch – Lokalhistoriker für die preußische Zeit*, „Bromberg” 1987, nr 84, s. 10-12 (publikacja zawiera bibliografię prac F. Kocha).

Kunst und Wissenschaft lub Wydział Historyczny⁷⁹. Był przekonany, że poznawanie i propagowanie historii regionu, w którym mieszka, jest jego patriotycznym obowiązkiem. Nauczaniu i pracy naukowej poświęcił całe swoje życie⁸⁰.

Wiele interesujących opracowań dotyczących dziejów Bydgoszczy, w tym z zakresu historii Gimnazjum Królewskiego, szkolnictwa, oświaty czy wychowania, wyszło spod pióra nauczycieli i dyrektorów tejże placówki. Nie zajmowali się oni wprawdzie badaniami historycznymi na szerszą skalę, niemniej ich opracowania, zamieszczane najczęściej w rocznych programach, sprawozdaniach szkolnych lub w formie odrębnych załączników, poszerzają wiedzę na temat historii Bydgoszczy⁸¹. W gronie tym znajdował się m.in. Wilhelm Guttman⁸², wieloletni dyrektor Gimnazjum Królewskiego, będący członkiem-założycielem Historische Verein, a następnie członkiem Deutsche Gessellschaft fur Kunst und Wissenschaft⁸³. W. Guttman z wykształcenia był filologiem, jednak spod jego ręki wyszło kilka szkiców poświęconych historii, publikowanych na łamach roczników wydawanych przez Historische Verein⁸⁴ oraz szkiców dotyczących dziejów szkoły, które ukazywały się na łamach wydawanych drukiem programów szkolnych⁸⁵.

Inny członek towarzystwa (także nauczyciel Gimnazjum Królewskiego) Georg Nehlipp⁸⁶ opracował m.in. przewodniki po zbiorach Historische Verein⁸⁷. Wielu członków Historische Verein rekrutowało się spośród pracowników administracji. Przykładem jest Martin Meyer, radca regencyjny, który prowadził badania nad zespołem akt Regencji Królewskiej, interesując się szczególnie kwestiami związanymi z historią kościoła. Uczestniczył także w dyskursie na temat polskiej gospodarki⁸⁸.

⁷⁹ H. Schmidt, *Geschichte der Historischen...*, s. 29.

⁸⁰ M. Romaniuk, dz. cyt., s. 59.

⁸¹ Zestawienie najciekawszych publikacji podaje R. Michna, *Pruskie szkolnictwo średnie w Bydgoszczy w latach 1815-1920*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Alberta Kotowskiego w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2018, s. 140.

⁸² W. Guttman obowiązki dyrektora bydgoskiego Gimnazjum Królewskiego pełnił od 1877 r. do 1902 r. Zmarł siedem lat później w Berlinie; M. Romaniuk, *Bydgoskie gimnazjum*, s. 47.

⁸³ M. Romaniuk, *Guttman Wilhelm*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 5, red. J. Jutta, Bydgoszcz 1998, s. 40-41; H. Rasmus, *Hundert Jahre Königliches Gymnasium*, [w:] *650 Jahre Bromberg*, hrsg B. Jähmig und G. Ohlhoff, Munster 1995, s. 187.

⁸⁴ W. Guttman, *Die Einnahme Brombergs durch Polen 1794*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg”, Bromberg 1891, s. 66-77.

⁸⁵ M. Romaniuk, *Bydgoskie gimnazjum...*, s. 48.

⁸⁶ R. Michna, dz. cyt., s. 137.

⁸⁷ G. Nehlipp, *Führer durch die Sammlungen des Historischen Vereins*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg”, 1886, s. 5-13; G. Nehlipp, *Führer durch die Sammlungen des historischen Vereins – Münzen*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg”, 1888, s. 5-23.

⁸⁸ S. Dyroff, *Erinnerungskultur im deutsch-polnischen Kontaktbereich. Bromberg und Nord-*

Królewsko-Pruska Szkoła Rzemiosł i Przemysłu Artystycznego

Na zakończenie warto wspomnieć o innej inicjatywie, która zrodziła się w Bydgoszczy u schyłku XIX w. W latach 70. XIX w. władze miasta starały się nie tylko o powstanie uniwersytetu, ale i wyższej szkoły technicznej o profilu artystycznym. W tym przypadku wydawać się mogło, że z powodzeniem, bowiem już w 1872 r. cesarz Wilhelm II dokonał wmurowania kamienia węgielnego pod gmach szkoły przemysłu artystycznego, która miała się mieścić przy ul. Szkolnej (ob. ul. Konarskiego). Wprawdzie sam budynek powstał, ale niestety, inwestycji nie udało się dokończyć, gdyż zabrakło funduszy na specjalistyczne wyposażenie oraz zatrudnienie wykładowców⁸⁹. Tematu jednak nie zarzucono i ostatecznie w 1908 r. udało się doprowadzić do podpisania umowy, na jej mocy powołano Königliche Preussische Handwerker-und Kunstgewerbebeschule (Królewsko-Pruską Szkołę Rzemiosł i Przemysłu Artystycznego). Na jej potrzeby powstał gmach ul. Berlińskiej 11 (ob. ul. Świętej Trójcy 3. Oficjalnie szkoła rozpoczęła działalność 2.10.1911 r. Na dyrektora powołano berlińskiego architekta Arno Koerniga. Szkoła kształciła młodzież na czterech kierunkach: architektury i rzemiosła artystycznego, malarstwa dekoracyjnego i grafiki, rzeźbiarstwa oraz tkactwa i haftu artystycznego⁹⁰. Wysoki poziom nauczania i nowatorskie programy kształcenia sprawiły, iż w 1916 r. dzięki zabiegom kadry pedagogicznej i władz miejskich szkole nadano rangę uczelni wyższej, zmieniając jednocześnie jej nazwę na *Kunstgewerbeakademie* (Akademia Przemysłu Artystycznego). W założeniach szkoła miała być miejscem kształcenia kadr artystycznych. Była to jedyna państwowa szkoła artystyczna w Prowincji Poznańskiej⁹¹.

Podsumowanie

XIX-wieczna Bydgoszcz nie była ośrodkiem akademickiego życia naukowego. Zabrakło odpowiednich warunków do jego rozwoju, zwłaszcza natury politycznej. Bydgoszcz nie miała większych szans na konkurowanie w tym zakresie z prężnie rozwijającym się Poznaniem, stolicą prowincji. Nie oznacza to jednak, że nauka w Bydgoszczy w tym czasie nie rozwijała się. Liczne, ambitne inicjatywy w tym zakresie znalazły oparcie w działalności powstałych w II połowie XIX w. rozmaitych towarzystw. Prowadzone wówczas badania, m.in. historyczne

osten der Provinz Posen (Wojewodaschaft Poznań) 1871-1939, Osnabrück 2007, s. 64.

⁸⁹ M. K. Jeleniewski, *Od „Przemysłówki” do „Mechanika”*, Bydgoszcz 2001, s. 9-10.

⁹⁰ Szkoła w pełni wpisywała się w ogólnoeuropejski trend zakładający tworzenie placówek, których celem było kształcenie przyszłych artystów rzemieślników, por. A. Wysocka, *Kazimierz Ulatowski w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2015, t. 36, s. 71.

⁹¹ M.K. Jeleniewski, *Powstanie Akademii Artystycznej*, [w:] *Obrazki z Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2005, s. 34.

i archeologiczne podejmowane np. przez Historische Verein, czy też te prowadzone przez Instytuty Rolne, na trwale zapisały się w dorobku XIX-wiecznej nauki i były wyrazem ambicji intelektualnych społeczności bydgoskiej.

Scientific activity of Bydgoszcz residents in the 2nd half of the 19th century and the early 20th century in the context of development of science in Europe

keywords: Bydgoszcz, Agricultural Institutes, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft, Historische Verein, scientific research, regional studies

Summary

Bydgoszcz became an important administrative, economic and military center in the 2nd half of the 19th century. Not very attractive, the city developed in terms of culture and science. The end of the 19th century marked the emergence of the first initiatives related to institutionalization of cultural and scientific life, developed earlier as amateur undertakings. The dominating role, due to social conditions and structure, was obviously played by the Germans. An “intermediate” role, associating amateurs, supporters and professionals in their field, was played by such organizations as *Art Society*, *Historical Society*, *Technical Society*, as well as numerous music societies and associations that had been active in that time in Bydgoszcz. To a lesser or larger extent they had been involved in cultural and scientific activities, and their popularization. In the beginning of the 20th century, coordination of all initiatives and thus management of scientific and cultural activities in the city was taken over by the *German Art and Science Society in Bydgoszcz* established in 1902. When Poland was annexed, the German authorities did not agree for establishing of a university in the city. However, in 1906 the research institution Emperor William Agricultural Institutes was opened, playing an important role in the scientific and economic life not only in Bydgoszcz, but across Poznań Province. The Royal-Prussian School of Industry and Artistic Crafts was founded in 1911. It was the only state art school in Poznań Province in that period.

Wissenschaftliche Aktivität der Einwohner von Bydgoszcz in der 2. Hälfte des 19. und am Anfang des 20. Jh. im Kontext der damaligen Wissenschaftsentwicklung in Europa

Schlüsselwörter: Bydgoszcz, Landwirtschaftsinstitute, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft, Historischer Verein, wissenschaftliche Forschungen, regionale Forschungen

Zusammenfassung

In der 2. Hälfte des 19. Jh. wurde Bydgoszcz ein wichtiges Verwaltungs-, Wirtschafts- und Militärzentrum. In Hinsicht auf die Kultur und Wissenschaft war sie gering attraktiv. Am Ende des 19. Jh. gab es die ersten Initiativen, die mit der Institutionalisierung des bisher hauptsächlich amateurhaften kulturellen und wissenschaftlichen Lebens zusammenhingen. Die deutschen Staatsangehörigen spielten selbstverständlich die dominierende Rolle in Hinsicht auf die Bedingungen und die gesellschaftliche Struktur. Als die „Zwischenform“, der sowohl Amateure, Liebhaber sowie Profis in ihren Fachbereichen angehörten, galten sicherlich solche Vereine wie der *Kunstverein*, der *Historische Verein*, der *Technikverein* sowie zahlreiche damals in Bydgoszcz tätige Musikgesellschaften und -vereine. In mehr oder weniger großem Umfang beschäftigten sie sich mit der kulturellen, wissenschaftlichen Tätigkeit sowie mit ihrer Verbreitung. Am Anfang des 20. Jahrhunderts übernahm die 1902 auf Initiative der Behörden gegründete *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bydgoszcz* die Koordinierung von Initiativen aller Art und damit die Aufsicht über das wissenschaftlich-kulturelle Leben in der Stadt. Die deutschen Behörden verweigerten in der ganzen Zeit der Teilungen Polens die Gründung der Universität in der Stadt, aber im Jahr 1906 wurde die Forschungsanstalt *Kaiser-Wilhelm-Landwirtschaftsinstitute* eröffnet, die in dem wissenschaftlichen und kulturellen Leben nicht nur in Bydgoszcz, sondern auch in der ganzen Provinz Posen eine wichtige Rolle spielte. Im Jahr 1911 nahm die Königliche Preußische Handwerker- und Kunstgewerbeschule die Tätigkeit auf, die damals die einzige staatliche Kunstschule in der Provinz Posen war.